

BERNHARD W. SCHOLZ, *Das geistliche Fürstentum Neisse. Eine ländliche Elite unter der Herrschaft des Bischofs (1300–1650)* (PAUL MAI [red.], *Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands. Im Auftrag des Institutes für Ostdeutsche Kirchen- und Kulturgeschichte 42*). Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien 2011, ss. 488, il., mapy.

Ma rację autor tego wartościowego opracowania, gdy stwierdza, że dotychczasowy dorobek historyczny w odniesieniu do dawnego księstwa biskupów wrocławskich jest ciągle niewystarczający. Istniejące od końca XIII w. do 1810 r. świeckie władztwo zwierzchników diecezji wrocławskiej wzmiankowane bywa najczęściej w kontekście innej problematyki. Właściwie podstawowymi opracowaniami, chociaż tylko częściowymi, są ciągle prace takich autorów, jak m.in. J. HEYNE, L. SCHULTE, J. PFITZNER, H.F. SCHMID, J.J. MENZEL, W. KUHN, W. IRGANG oraz wspierające je wydane źródła do dziejów diecezji wrocławskiej, w tym księstwa nyskiego (m.in. przez C. GRÜNHAGENA, H. MARKGRAFA, A. KASTNERA, J. JUNGNITZA). Dotychczas koncentrowano się zwykle na ważkim pytaniu o genezę uprawnień biskupów wrocławskich jako świeckich władców w kasztelanii otmuchowskiej i później księstwie nyskim, podejmowano zagadnienie kolonizacji średniowiecznej na terenie księstwa, zestawiano powstające miejscowości i parafie, badano kościoły i ich wezwania itp. Tymczasem aspekt funkcjonowania terytorialnego władztwa książęcego, z udziałem poszczególnych warstw społeczeństwa, jak to dzieje się w odniesieniu do każdego innego organizmu państwowego czy pojedynczego księstwa, dotychczas nie doczekał się monograficznego opracowania, które uwzględniałoby całość problematyki władztwa świeckiego, niezależnego od kościelnego stanowiska jego zwierzchnika, którym był biskup wrocławski w księstwie nyskim. Wyjątkowo żmudne zadanie oczekiwało więc na jego podjęcie w odniesieniu do stosunków własnościowych na terenie księstwa, które pod zwierzchnictwem biskupów wrocławskich realizowało wszystkie zadania i rozwijało się, podobnie jak inne księstwa śląskie.

Należy więc z satysfakcją powitać niniejszą publikację, stanowiącą ważki dorobek Bernharda Waltera Scholza, dziś emerytowanego profesora historii średniowiecznej w *Seton Hall University* w South Orange (stan New Jersey w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej), przy tym rodowitego Ślązaka. B.W. Scholz jest znawcą wczesnego średniowiecza w krajach anglosaskich, zaś tematów śląs-

kich nie było mu dane zbyt często podejmować. Obecne zamierzenie sformułował jako prozopograficzne poszukiwania z imienia i nazwiska tych wszystkich, którzy na różnych drogach dziejowych stali się uczestnikami współzarządzania terytorium biskupiego księstwa poprzez nabywanie i realizowanie uprawnień w obrębie własności ziemskiej na terenie księstwa nyskiego. B.W. Scholz położył więc nacisk na wydobycie z dokumentacji źródłowej wszystkich osób i ich dóbr; postrzeżać je należy jako elitarną grupę społeczną i nieodzowną w uchwyceniu przez historyków, by rozumieć określone procesy polityczne i społeczne pod świeckim zwierzchnictwem biskupów. Autorowi, mającemu świadomość stojącego przed nim zadania, tym bardziej trzeba wyrazić uznanie, że zabrał się za realizację projektu, do którego musiał poczynić niezwykle rozległe kwerendy. Ujawnił to w swej przedmowie (*Vorwort des Verfassers*, s. IX–X), wyliczając odwiedzane i konsultowane biblioteki i archiwa — od Stanów Zjednoczonych (Princeton, Filadelfia, *Harvard University* w Cambridge-Massachusetts, *South Orange-Syracuse University* w Syracuse, New York) przez Niemcy (Herne, Königswinter, Düsseldorf-Rath, Würzburg, Hildesheim, Münster, Erfurt, Leipzig) do Wrocławia i Nysy. Samo *itinerarium* po miejscach przeprowadzonych kwerend unaocznia, ile materiałów dotyczących śląskiej historii — publikacje, edycje źródeł, literatura przedmiotu — jest rozproszonych, w różnym stopniu, poza Śląskiem i jak bardzo trzeba być zdyscyplinowanym, by zebrać materiał do zamierzonego przez siebie tytułowego studium. Przy tym trzeba podkreślić, że autor wykorzystał też naukowy dorobek polskich uczonych, którzy mają do odnotowania znaczące wyniki dla tego wątku badawczego, m.in. K. DOLI, K. ORZECZOWSKIEGO, J. PATERA, K. PAWLIKA, W. URBANA — co potwierdza solidny warsztat tego uczonego. W poszukiwaniu materiałów należało mu sięgnąć także do lokalnych dziejów poszczególnych miejscowości i parafii, czy biografii pojedynczych osób z dawnych czasów. Dlatego wykaz bibliograficzny spożytkowanych materiałów jest rzeczywiście imponujący i dzięki temu dzieło B.W. Scholza reprezentuje wiarygodny obraz uzyskanych wniosków w ramach zagadnienia tak pracochłonnego, jak zestawienie grona właścicieli ziemskich na terenie biskupiego księstwa nyskiego. Swoim zainteresowaniem badawczym B.W. Scholz objął okres od początku uprawnień biskupów wrocławskich jako świeckich władców w księstwie nyskim, uchwytnych w XII w. i ugruntowanych w XIII w., do połowy XVII w., a wyznacznikiem był koniec wojny 30-letniej z lat 1618–1648 i uformowanie się zmodyfikowanych relacji politycznych i wyznaniowych, wspieranych przez Habsburgów w ramach nurtu kontrreformacyjnego.

Swoje rozważania badawcze B.W. Scholz zawarł w 6 rozdziałach, poprzedzonych *Wstępem* (s. 1–8) i zamkniętych *Zakończeniem* (s. 279–284).

Rozdział pierwszy (*Das bischöfliche Territorium 1300*, s. 9–51) zbiera dotychczasowe wyniki badań w odniesieniu do genezy księstwa biskupiego, w czym autor przyznaje udział książąt śląskich, którzy podarowali Kościołowi teren i prawa

zwierzchnie w okręgu Otmuchowa nie później jak w pierwszych dziesięcioleciach XII w., gwarantując biskupom wrocławskim swobodę w dalszym powiększaniu swego terytorium i w prowadzeniu akcji zasiedlania, co biskupi wykorzystali poprzez chociażby popieranie i stymulowanie akcji kolonizacyjnej. Autor słusznie zauważył, że był to bardzo sprzyjający moment dla przeprowadzenia tego zamiaru, bowiem wpływ Polski był już wówczas na Śląsku dość osłabiony ze względu na rozdzierającą ją rozbitcie dzielnicowe, a Czechy jeszcze nie posiadały znaczącej siły na terenie Śląska (dopiero od 1335 r.). Stąd, inaczej niż w innych rejonach Rzeszy, biskup wrocławski mógł aktywnie dążyć do własnej emancypacji (s. 4). Ten pionierski obraz znany z fundamentalnego dzieła *Liber foundationis episcopatus Wratislaviensis*, zredagowanego ok. 1300 r. jako wykaz kościelnych dóbr, który autor uczynił podstawą dla niniejszych rozważań. Ten stan ok. połowy XIV w., za biskupa PRZECLAWA Z POGORZELI, w pełni się ustabilizował, a księstwo biskupie odtąd cieszyło się wolnością od władzy i kontroli czynników świeckich.

W rozdziale drugim (*Landbesitz und Dorfherrschaft im 14. und 15. Jahrhundert*, s. 52–77) przedstawiony został stan księstwa w świetle bardzo ważkiego źródła, jakim są nyskie księgi własnościowe (*Neisser Lagerbücher*) z lat 1359–1393. Z okresu tych 34 lat zachowało się 1378 dokumentów, w świetle których można zrekonstruować proces pomnażania stanu osiedli — to 249 wiosek i 150 właścicieli, wśród których wielu to osoby świeckie. Dodatkowo autor uzupełnił swe wywody biskupim wykazem własnych dóbr z lat 1421–1425. Wiadomo, ile w tym czasie szkód wyrządziły najazdy husyckie; nie brakowało, przynajmniej w świetle zachowanej dokumentacji, także dotkliwych szkód, wyrządzanych przez powodzie, zimna i nieurodzaje (por. s. 122–123). W tym kontekście biskupi wrocławscy z trudem, ale konsekwentnie, przywracali porządek na swym terytorium.

Niezwykle delikatne zagadnienie podejmuje rozdział trzeci (*Die Beziehungen zwischen Grundherren und Bischof*, s. 78–121), wchodząc w uchwycenie relacji, pokazujących rolę biskupa jako świeckiego księcia w zakresie troski o swoje władztwo i społeczeństwo, poddane jego zwierzchnictwu (*iuraducalia*). W tym mieści się kapituła katedralna, rycerstwo, wzbierające na sile i znaczeniu mieszczaństwo, a także zobowiązania w zakresie obrony militarnej księstwa i służby wojskowej, udział w zarządzaniu terytorium, gospodarcze korzyści. W tym miejscu autor ukazał też tworzenie się własnego zespołu biskupiego zarządu, czyli dworu biskupiego, do którego potrzebni będą kompetentne osoby; rozumiałe, że na tych licznych płaszczyznach średniowiecznego życia nie będzie brakowało na tym styku konfliktów i napiętych sytuacji, które biskup będzie musiał rozwiązywać.

Rozdział czwarty (*Grundherr und Landesherr im 16. und 17. Jahrhundert*, s. 122–182) przenosi już w początek czasów nowożytnych, które, jak wiemy, znaczone były rozłamem w łonie Kościoła i postępami Reformacji protestanckiej. Także księstwa biskupiego nie ominęły zawirowania reformacyjne. Niebagatelny wpływ miały zmiany w gospodarce (nie tylko na Śląsku) — zubożenie chłopstwa

i powstające na tym tle konflikty stanowe, odbijały się ujemnie na stanie osadniczym i gospodarczym księstwa, a utrzymanie wystarczającego napięcia w funkcjonowaniu księstwa było dla jego władcy zadaniem nierzadko ponad siły.

Rozdział piąty (*Namen, Zahlen und Verzeichnisse der Untertanen, Landgüter und Gutsherren 1579–1619*, s. 183–226) tworzą zestawienia i komentarze do nich, (na podstawie rejestrów w czasów bpa MARCINA GERSTMANNNA z 1579 r., wykazu dóbr w księstwie nyskim z 1615 r. oraz zestawienia z 1619 r. dokonane przez starostę M. KOCHTIZKY'EGO) ilustrujących poszczególne aspekty, związane z istniejącymi dobrami, przytaczają personalne stosunki związane z ich właścicielami według kategorii (biskup, duchowny, świecki), a przykładowo szerzej przedstawił trzech właścicieli ziemskich z 1600 r. (GABRIEL SITSCH, PHILIPP JAKOB VON JERIN i SEYFRIED VON PROMNITZ) i ich posiadłości.

Wreszcie w rozdziale szóstym (*Die grossen Besitzer und ihre Güter in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, s. 227–278) przedstawieni zostali najpotężniejsi właściciele ziemscy z I poł. XVII w.: najpierw ewangeliccy panowie (s. 229–241), następnie rekrutujący się ze szlachty, przejmujący wioski dotychczas pozostające w rękach biskupa (s. 241–250), następnie przegląd właścicieli i dokonujących się zmian w czasie i po zakończeniu wojny 30-letniej (s. 250–257) oraz grupa przedsiębiorców, żołnierzy, urzędników i uczonych (s. 257–276). W tym świetle można uzyskać orientację w rozwarstwianiu się posiadaczy ziemskich.

Istotnym ubogaceniem formalnym publikacji są dodatki, z których większość traktujemy zwykle jako nieodzowne w każdej rozprawie, a które autor ułożył w 7 aneksach:

1. *Verzeichnis der Besitzer*, s. 285–337,
2. *Verzeichnis der Ortschaften im Fürstentum Neisse 1300–1650*, s. 338–397,
3. *Die bischöflichen Halte*, s. 398–399,
4. *Abkürzungsverzeichnis*, s. 400–401,
5. *Abbildungsnachweise der Farbtafeln*, s. 402,
6. *Quellen und Literatur (Archivalien*, s. 403–407, *Gedruckte Quellen*, s. 407–413, *Literatur*, s. 413–433),
7. *Register (Personenregister*, s. 434–472, *Ortsregister*, s. 472–488).

Zwłaszcza pierwsze trzy ze wskazanych dodatków stanowią istotne uzupełnienie dla zorientowania się w gąszczu imion i nazwisk właścicieli ziemskich, rozmieszczenia dóbr na terenie księstwa według poszczególnych miejscowości oraz wglądu w miejsca zatrzymywania się biskupów w celu wypełniania własnych obowiązków.

W książce zamieszczonych zostały 34 ilustracje, w tym kilka map księstwa nyskiego, na osobnej zaś kolorowej wkładce (między s. 246 a 247) 8 ilustracji, przedstawiających biskupie siedziby we Wrocławiu, Otmuchowie, Nysie i na Janowej Górze koło Jawornika. Na podkreślenie zasługuje bardzo staranna szata graficzna, oraz solidnie przeprowadzona korekta.

W tej skrótowo ukazanej zawartości książki mieszczą się niezwykle bogate i różnorodne treści, z których niemal każda zasługuje na odrębne zajęcie się nimi. W tym względzie książka B.W. Scholza stanowi na pewno ważny krok na drodze zintensyfikowania badań nad dziejami biskupiego księstwa nyskiego i może pełnić rolę bardzo użytecznego przewodnika.

Należy też być świadomym, że ta staranna praca nie jest ze swej natury przeznaczona do przeczytania za jednym razem — do tego dzieła trzeba sięgać bardzo często, gdy interesuje określone zagadnienie; niezwykła ilość szczegółów czyni z tej książki zbiornicę odniesień o pierwszorzędnym charakterze źródłowym, z pewnością stanowiącym odtąd punkt wyjścia dla dalszych badań. W tym sensie można polecić niniejszą publikację do wzbogacenia nią warsztatu każdego historyka Śląska.

Uzyskane przez B.W. Scholza wyniki nie zamykają dalszych badań, nasuwa się nade wszystko postulat ustawienia ich na tle porównawczym — na ile udział biskupów wrocławskich w dziele zagospodarowywania księstwa i stymulowania procesów własnościowych w swoim księstwie był czymś specyficznym, a na ile procesy analizowane przez autora w odniesieniu do księstwa biskupiego przebiegały równoległe czy analogicznie w innych księstwach śląskich. Z pewnością wiele uzupełniającego materiału mogą przynieść dalsze poszukiwania, zmierzające do uzupełnienia biogramów wyliczonych właścicieli i ukazania ich samodzielności i politycznego stanowiska. Jeżeli znajdą się nie tyle kontynuatorzy, co bardzo potrzebni samodzielni badacze, to godna polecenia książka B.W. Scholza spełni swoją inspirującą misję w świecie naukowym.

Natomiast Instytutowi Badań nad Dziejami Kościoła i Kultury Wschodnoniemieckiej z siedzibą w Ratyzbonie, kierowanemu przez zasłużonego dr. PAULA MAIA, należą się słowa podziękowania za włączenie tej publikacji do planów wydawniczych Instytutu.

Bp Jan Kopiec